

Rousseau ve Popülizm

Zeynel Abidin Kılınç¹

Özet: Rousseau, yakın dönemde yükselen popülizm bağlamında tartışma konusu olmuştur. Bir kısım yazarlara göre Rousseau, özellikle egemenlik, genel irade, ortak iyi ve homojen toplum anlayışları nedeniyle popülizmin önemli kaynaklarından birisidir. Bu çalışmada, Rousseau'nun teorisinin bazı unsurlarının, popülist siyaset tarafından rahatlıkla istismar edilebileceği kabul edilmekle birlikte, popülizmin kaynağı olarak yorumlanamayacağı ileri sürülmektedir. Rousseau'nun teorisi, iddiaların aksine, popülist rejimlerin, siyasetçi tipinin ve siyaset yapma tarzının eleştirisi olarak rahatlıkla okunabilir. Rousseau'nun en temel kaygısı, bireyler arasında her türden istismarın engellenmesidir. Bilgi, beceri, gelir, konum ve statü farklılıklarından kaynaklanabilecek her türden eşitsizlikler; bu eşitsizliklerin yol açabileceği sosyal sınıfların ve ayrışmanın üreteceği tahakküm, kibir, küçümseme, insana insan olduğu için değil de sahip olduğu şeyler ve konumu üzerinden değer biçme, Rousseau'nun kurguladığı ideal toplumun tümüyle ortadan kaldırmaya çalıştığı ahlaki yozlaşma biçimleridir. Rousseau'nun insan onur ve haysiyetine aykırı görerek ortadan kaldırmaya çalıştığı kurumsal yapılar, tutum, davranış ve zihniyet dikkate alındığında popülizmin ahlaki tefessühün bir versiyonu olduğu görülür.

Anahtar Kelimeler: Rousseau, Popülizm, Genel İrade, Ortak İyi.

1. Giriş

Doğrudan demokrasi geleneğine sahip, bağımsız bir site-devleti olan Cenova’da doğup büyüyen Rousseau, modern toplumun temel tüm ilkelerine saldırısıyla meşhurdur². Aydınlanmacı rasyonel akıl, bilimler ve sanatlar, liberal bireysel haklar ve özgürlükler, özel mülki- yet, siyasal temsil sistemi, iktisadi refah ve ilerleme anlayışı Rousseau’nun şiddetle eleştirdiği konulardır. Bu bağlamda Rousseau modern toplumun başat siyasal modeli olan liberalizme karşı, doğrudan demokrasi teorisinin sözcüsüdür. Liberal modelin özel mülkiyet anlayışından insan doğasına, özgürlük anlayışından ilerleme varsayımına kadar eleştirmedeği ve ahlaken yozlaşma olarak görmediği neredeyse hiçbir unsuru yoktur. Liberalizmin sözleşme modeli, zenginlerin yoksulları aldatmasından ibarettir; özgürlük anlayışı, gerçekte köleliktir; ilerleme, ahlaki yozlaşmayla sonuçlanacaktır. Rousseau, liberal toplum modeline karşı kendi alternatif toplum modelini ortaya koyar. İnsan doğasından özgürlük anlayışına, egemenlikten refah anlayışına kadar kapsamlı bir teori ile liberal teoriye karşı çıkar.

Rousseau’nun önerdiği alternatif siyasal model; egemenlik, genel irade, homojen toplum, yasama sürecine tüm yurttaşların katılımı ve ortak iyi/erdem kavramları nedeniyle çok farklı yönler işaret eden bir teorisyen olarak yorumlanmasına neden olmuştur. Rousseau, kimi düşünürlerle göre doğrudan demokrasi ya da cumhuriyetçi teorisinin mo-

2. Cenova, Avrupa’da feodal toplumdan modern sanayi burjuva toplumuna geçiş sürecinde antik cumhuriyeti andırır biçimde doğrudan demokrasi modelini uygulayan küçük bir site devleti idi. Rousseau, kendisini “Cenova yurttaşı” diye tanımlamay severdi. Rousseau’nun liberal toplumsal ve siyasal düzenlemeleri eleştirisinde Sparta ve Cumhuriyetçi Roma’nın olduğu kadar Cenova’nın da ilham kaynağı olduğu kabul edilir (Shklar, 1966; Rosenblatt, 2009).

dern dönemde sözcüsüdür. Kimi düşünörlere göre ise, despotizmin ya da otoriter rejimlerin öncüsüdür. Fransız Devrimi'nin ilham kaynağı sayıldığı kadar devrim sonrası terör döneminin de kaynağı kabul edilir (Rosenblatt, 2009: 1; Bertram, 2020). Rousseau, yakın dönemde yükselen ve yaygınlaşan popölist siyasetçiler ve hükümetler bağlamında tekrar tartışma konusu olmuştur. Bir kısım yazarlara göre Rousseau, özellikle egemenlik, genel irade, ortak iyi ve homojen toplum anlayışı nedeniyle popölizmin önemli kaynaklarından birisidir (Garrard, 2019; Dijn, 2018; Gerson, 2017; Uslu, 2020).

Bu çalışmada, Rousseau'nun teorisinin bazı unsurlarının, popölist siyaset tarafından rahatlıkla istismar edilebileceğı kabul edilmekle birlikte, popölizmin kaynağı olarak yorumlanamayacağı ileri sürölmektedir. Rousseau'nun teorisi, iddiaların aksine, popölist rejimlerin, siyasetçi tipinin ve siyaset yapma tarzının eleştirisi olarak rahatlıkla okunabilir. Rousseau'nun en temel kaygısı, bireyler arasında her türden istismarın engellenmesidir. Bilgi, beceri, gelir, konum ve statü farklılıklarından kaynaklanabilecek her türden eşitsizlikler; bu eşitsizliklerin yol açabileceğı sosyal sınıfların ve ayrışmanın üreteceğı tahakküm, kibir, küçümseme, insana insan olduğı için değil de sahip olduğı şeyler ve konumu üzerinden değer biçme, Rousseau'nun kurguladığı ideal toplumun tümüyle ortadan kaldırmaya çalıştığı ahlaki yozlaşma biçimleridir. Rousseau'nun insan onur ve haysiyetine aykırı görerek ortadan kaldırmaya çalıştığı kurumsal yapılar, tutum, davranış ve zihniyet dik-kate alındığında popölizmin ahlaki tefessühün bir versiyonu olduğı görülür. Bu çalışmada, Rousseau'nun siyasal teorisi açısından popölizmin bir tür istismar, aldatma biçimi ve dolayısıyla ahlaki yozlaşma olduğı ileri sürölmektedir. Takip eden bölümlerde, ilk olarak Rousseau'nun siyasal teorisi aktarılmıştır. İkinci olarak, yakın dönemde yaygınlaşan popölist siyasetin temel kavramları, siyaset yapma tarzı ve siyaset anlayışı açıklanmıştır. Son olarak, her iki yaklaşımın karşılaştırılması suretiyle makale sonlandırılmıştır.

2. Rousseau: Tarihsel Süreçte İnsan Doğası

Rousseau'nun siyasal teorisinin ve toplum tasavvurunun temel unsuru insan doğası anlayışıdır. Hem modern toplum eleştirisi hem de ona karşı geliştirdiği ideal toplum modeli insan doğası anlayışıyla belirlenmiştir. Rousseau kısmen antropolojik kısmen hipotetik bir yöntemle insan doğasının orijinal halini ve zamanla, içinde yaşadığı şartların değişimine bağlı olarak, değişimini tespit eder (Jack, 1978: 120; Horowitz, 1990). Antropolojik olan kısmı tarihçilerin, seyyahların ve coğrafi keşifler sonucu yerli-ilkel kabileleri inceleyen bilim adamlarının çalışmalarına dayanır (2009: 53; 2010: 106, 179, 185-186). Her ne kadar ilkel de olsa kabile döneminde insanlar toplum halinde yaşadığı için, Rousseau bu aşamada henüz insan doğasının saf haline ulaşamadığını düşünür. Dolayısıyla hipotetik yönetime müracaat eder fakat bu aşamada da Locke ve Hobbes'un aksine tümüyle hipotetik değildir (Billing, 2013: 1; Garrard, 2014: 70, Rousseau, 2010: 94). Rousseau ilkel toplumlar üzerine çalışmalardan ve içgüdüsel biçimde yaşayan hayvanlardan hareketle toplum öncesi dönemde, doğal ortamında saf haliyle insan doğasını tespit edebileceğini düşünür. Rousseau'ya göre insan doğada yalnız yaşayan, kendi halinde, saldırgan olmayan, ürkek ve oldukça sınırlı ihtiyaçlarını karşılamaya yönelmiş bir varlıktır. Dolayısıyla insanın bir tür hayvan olduğunu söylemekle birlikte insanı, topluluklar halinde yaşayan ve saldırgan olan hayvan türlerinden ayırır. İlkel toplum öncesi orijinal insan doğasının Rousseau'da iki temel özelliği vardır: Birincisi, insanın ilgisinin kendine yönelik olması (amour de soi), ikincisi diğer varlıklara karşı sempati/merhamet (pitié) duygusudur. Akıl yetisi bu dönemde insanın asli özelliklerinden değildir. Temel ihtiyaçları beslenme ve kendini korumadan ibarettir. Bu ihtiyaçlar diğer hayvanlarda olduğu gibi içgüdüsel biçimde karşılanır. Kendine karşı ilgisi, temel ihtiyaçlarını giderme ve korunma güdüsüdür. Bu aşamada ölüm olgusunu idrak edecek kapasiteye sahip olmadığı gibi gelecek tasavvuru da yoktur. Hissedebildiği ve gidermeye

yöneldiği şeyler anlık “acı duymak ve açlık” olup “ölmenin ne demek olduğunu hiçbir zaman anlamayacaktır” (2010: 101, 105). Diğer canlılara karşı sahip olduğu merhamet hissi, onlara zarar vermekten uzak durmasını temin ettiği gibi zarar görmüş ya da zor durumda olan bir canlıdan da etkilenir ve acıma duygusu ortaya çıkar. Neslin devamı için karşı cinsler arasındaki birliktelik kalıcı bir ilişkiye dönüşmez. Anne ile çocuklar arasındaki ilişki de içgüdüsel olup çocuklar kendi başlarına gereksinimlerini karşılayabilecek duruma gelince sona erer. Bu dönemde, diğer hayvanlarda olduğu gibi insanın iletişimi sesler çıkarmaktan ibarettir. Dile ihtiyacı olacak kadar hemcinsleriyle etkileşimi yoktur. İnsan ihtiyaçlarının sınırlı ve en temel düzeyde olduğu bu dönemde kaynaklar boldur. Bu nedenle kaynaklar için insanlar arasında rekabet ve çatışma olmadığı gibi iş birliğine de ihtiyaçları yoktur. Rousseau’nun orijinal insan doğasını tespit için belirlediği bağlam tümüyle toplum öncesi dönemdir ve ona göre asırlarca sürmüştür. “Doğa hali, bizim kendi varlığımızı korumak için gösterdiğimiz özenin başkalarına en az zarar verdiği durum olduğu için barışa ve insan türüne en elverişli olan durumdur” (Rousseau, 2010: 118). Bu dönemde insan “eşit insan-hayvan”dır (Lecerle, 2010: 53).

Rousseau’ya göre, uzun sürmüş bu barışçıl, kendi kendine yeten ve sakin doğa durumundan ilkel insan toplumuna geçiş coğrafi nedenlere dayanır. Kıtaların ayrılması, depremler ve sel baskınları insanların birbirlerine olan uzaklığını azaltmış ve birlikte yaşamaya zorlamıştır. Bu aşamada iletişim ihtiyacı zamanla dilin gelişmesine yol açmıştır. İlkel toplumun teşekkülü ile hayvanların sahip olmadığı fakat insanda potansiyel olarak bulunan bazı duygular ve yetiler harekete geçmiştir. Dil bu yetilerden birisidir. İş birliği ve toplumsal ilişkiler yoğunlaştıkça dille birlikte akıl kapasitesi de gelişir. Ailelere ait barmaklar mülkiyetin ilk biçimidir ve özel mülkiyet duygusunu uyandırır. Bireyler arasındaki mülkiyet farklılıkları toplumun zamanla azınlık mülkiyet sahipleri ile yoksul çoğunluk olarak tabakalaşmasına yol açar. Zamanla kıskançlık, kibir, böbürlenme ve rekabet duygusu gelişir ve toplumsal

hayat geliştikçe bu kötü vasıflar da derinleşerek ve yaygınlaşarak devam eder. İlkel toplum öncesi orijinal insan doğasının diğer canlılara zarar vermeyen ve sadece beslenme ve korunma ihtiyaçlarına yönelik bencilliği ve diğerlerine karşı merhamet hissi, yerini “bencilliğin saldırgan yeni sosyal biçimi”ne bırakır ve rekabet, toplumu savaş haline sürükler (Garrard, 2014: 73; Rousseau, 2010: 138, 141, 150).

Savaş haline sürüklenen toplumda, özel mülkiyetinin tehdit altında olduğunu düşünen zengin azınlık diğerlerine toplumsal düzen ve güvenliği sağlayacak bir toplumsal sözleşme teklif eder. Sözleşme neticesinde devlet kurulur, bireylerin hakları ve özgürlükleri belirlenir. Bu sözleşmenin esas itibariyle teminat altına aldığı şey mülkiyet hakkıdır. Sözleşmenin sağladığı koruma mülk sahiplerinin yararınadır. Yoksul çoğunluk, “özgürlüklerini güven altına aldıklarını sanarak zincirlerine” koşan aldanan taraftır (Rousseau, 2010: 152-153). Toplumsal sözleşme Rousseau’ya göre, Locke ya da Hobbes’un iddialarının aksine, tüm katılımcıların menfaatlerini ve haklarını korumaz. Toplumsal sözleşme, sözleşme öncesi mevcut olan adaletsiz, eşitliksiz ve insan doğasını ahlaki açıdan tahrif eden toplumsal düzen koruma altına alır.

Ahlaken tefessüh etmiş bu toplumda; siyasal-iktisadi güç azınlığın elindedir ve bu azınlık gruptakiler toplumun geri kalanına tahakküm eder. Tahakküm altındaki çoğunluk ekonomik ve siyasal imkânlardan/kaynaklardan mahrum olduğu kadar özgürlüklerden de mahrumdur. Rousseau, Aydınlanma felsefesinin maddi, kültürel ve ahlaki açıdan ilerleme olarak gördüğü bu süreci, özgürlüğün kaybı ve ahlaki yozlaşma olarak görür. Bilimlerin, sanatların, kültürün ve ekonominin gelişmesi insanlar arasında sosyal sınıflara, çeşitli tabakalara, statü farklılıklarına yol açmıştır. Çok çeşitli açılardan farklılaşmanın yaygınlaşması insanların doğasını olumsuz yönde değiştirmiş ve eşitliksiz, adaletsiz bir toplum meydana getirmiştir. Rousseau’nun tarif ettiği burjuva toplumu; kibir, gösteriş, sahicilikten yoksunluk, ikiyüzlülük, rekabet gibi kusurların yaygın olduğu bir toplumdur. Bu toplumda insan, bizatihi değere sahip bir varlık olmayıp sahip oldukları ya da

mahrum oldukları ile tanımlanan ya da kendisine yer ve değer tayin edilen bir varlığa dönüşmüştür. Rousseau'da insan bizzatı değerli bir varlıktır ve doğuştan iyidir. Burjuva toplumu ise insan doğasını tahrif etmiş ve insanı köleleştirmiştir: "İnsan özgür doğar ama her yerde zincire vurulmuştur" hükmü Rousseau'nun modern liberal topluma bakışını özetler (1986: 3). Çoğunluğun, mahrumiyetleri nedeniyle insan olarak değersizleştirildiği burjuva toplumunda her türden iktidar sahipleri de ahlaken hatalı bir insan doğası anlayışına, özgürlük kavramına ve yaşantısına sahip oldukları için aslında kendi kabullerinin kurbanı olmuşlardır. Özgürlük kaybı ve her alana sirayet eden ahlaki bozulma hem iktidar ve mülkiyet sahiplerinin hem de onların tahakkümü altında olanların gerçek anlamda insani ve erdemli bir hayat yaşamalarına engel teşkil eder.

Rousseau'nun burjuva toplumu eleştirisi; erdemli, özgür ve eşitlikçi toplum idealinin ipuçlarını barındırır. Rousseau; siyasal iktidarın bir kişinin, bir grubun ya da temsilcilerin elinde toplanmasını reddederek tüm bireylerin doğrudan katılacağı bir sistem öngörür. Derin ekonomik eşitsizliklerin olduğu ticaret ve özellikle sanayi toplumunun yerine bireylerin kabaca birbirlerine eşit olabilecekleri bir ekonomik yapılanma teklif eder. Bu ekonomik düzenleme, insanların temel ihtiyaçlarını makul biçimde karşılayabilmeli fakat zenginleşmeye pek elverişli olmamalıdır. Sanatlar, bilimler ve teknolojik gelişmeler toplumsal farklılaşmaya yol açarak özgürlük kaybına, adil ve eşit olmayan bir topluma sürükleyeceği için engellenmelidir. Rousseau'nun toplumsal-siyasal sisteminde, kimse kimseye tahakküm edemeyecek ve herkes insan olduğu için değerli kabul edilecektir. Kısacası Rousseau, özgürlükçü, adil, eşitlikçi ve katılımcı ahlaki bir sistem öngörür (1994: 24-25, 30, 34; Shklar, 1966).

Bu sistemin temel birkaç varsayımı vardır. Birincisi, insan doğasının değişken olmasıdır. İnsan iyiye ya da kötüye meyiletme eğilimine sahiptir. Hangi yöne gideceğini ise bireylerin içinde yaşadığı kurumsal ve yasal çerçeve, ekonomik ve siyasal düzenlemeler ve aileden kamu-

sal alana kadar toplumun tüm alanlarında icra edilmesi gereken yurttaşlık eğitimi belirler. Liberal yapısal bağlam ve rekabetçi eğitim, bencilliği ve kişisel çıkarı teşvik ederek erdemsiz bir topluma yol açar. Rousseau'nun ilham kaynağı Sparta tarzı cumhuriyetçi yapısal bağlam ve eğitim anlayışı ise bireyler arasında dayanışmayı, duygudaşlığı ve kamusal işlere kişinin kendisini adanmasını teşvik ederek erdemli bir topluma imkân sağlar (Dijn, 2018: 62-63).

İkincisi, insan için ideal bir yaşam biçimi olduğu görüşüdür. Rousseau'ya göre, özgürlükçü, eşitlikçi, katılımcı ve insanın hiçbir şey için araçsallaştırılmadığı, sadece insan olması nedeniyle değer kazandığı bir yaşam biçimi ideal olmalıdır. Bunu temin eden toplumsal sistem ise insan onur ve haysiyetine uygun meşru ve ahlakî tek sistemdir. Bu sistem tüm bireyler için geçerli bir erdemler setine ya da ortak iyi anlayışına dayanan cumhuriyetçi toplum modelidir (Gauss, 2003: 64; Zagorin, 2003: 704). İyi hayat ve erdem anlayışını bireysel tercihe bırakan liberalizmin aksine, Rousseau'nun cumhuriyetçi teorisinde iyi hayat anlayışı ve erdem kavramı herkes için aynıdır ve iyi yurttaşla iyi insan aynı şeydir. Rousseau'da tüm bireyler için geçerli ve gerekli erdem ve iyi hayat anlayışı kaçınılmaz biçimde homojen bir toplumla sonuçlanır. Moral ve siyasal çoğulculuğa yer yoktur. Moral çoğulculuk, alternatif erdem ve iyi hayat anlayışlarının olduğunu ve tercihin bireylere bırakılması gerektiğini ileri süren liberal yaklaşımdır (Ferrel, 2009). Liberalizme göre, farklı hayat tarzları kaçınılmaz olduğu için, siyasal sistemin kendisini üzerine inşa edeceği herhangi bir ortak iyi anlayışı yoktur. Bu nedenle, siyasal sistemin tek fonksiyonu, moral ve siyasal çoğulculuğu dikkate alarak toplumsal düzen, istikrar ve güveni sağlamaktan ibarettir. Her birey ve grup yasal sınırlar içerisinde kendi iyi hayat ve erdem anlayışı doğrultusunda yaşama hakkına sahip olmalıdır. Siyasal çoğulculuk ise hem moral çoğulculuktan kaynaklanan farklı hayat tarzlarının doğurduğu gruplaşmaların hem de gelir farklılıklarının ürettiği sosyal sınıfların kendi çıkarlarını korumak ve iletmek için oluşturdukları grupların temsilini ya da faaliyetini öngörür.

Rousseau'da ise ortak iyi herkes için geçerlidir. Dolayısıyla, siyasal, ekonomik ya da herhangi bir gerekçeyle ortaya çıkan gruplar ortak iyiden sapmadır ve hizip/fraksiyon olarak değerlendirilir (Conniff, 1975: 37).

Ortak iyi anlayışı tüm bireylerin aynı yönde hareket etmesini, duygudaşlığı ve toplumsal dayanışmayı temin ederken, hizipler ortak iyiden özel çıkarlar nedeniyle sapmayı ifade eder. Rousseau için hizip, ortak iyinin ne olduğunun anlaşılmasından kaynaklanan ve kamusal faydaya karşı belirli grupların özel çıkarlarını dayatan zararlı yapılar ve engellenmesi gerekir. Burada açıkça görülen ve kritik olan durum, Rousseau açısından ortak iyi ve erdemli yurttaş anlayışının evrensel ve objektif bir mahiyete sahip olmasıdır. İnsanın, insan olarak özgür ve eşitlikçi bir hayat yaşayabilmesinin tek bir yolu vardır ve bu cumhuriyetçi rejimde mümkündür. Rousseau'nun öngördüğü sistemin tarihteki örnekleri Cumhuriyetçi Roma ve Sparta'dır. Onun çağrısı, ahlaki bozulma olarak değerlendirdiği modern liberal sistemden Roma ve Sparta örneklerine dönmektir (Shklar, 1966: 33).

Rousseau'nun önerdiği cumhuriyetçi modelin toplum anlayışı homojen, ideal yaşam biçimi evrenseldir. Tüm insanlar için sahici özgürlük, eşitlik ve adalet ancak cumhuriyetçi modelde mümkündür. Bu durumda bireyler için gereken şey, iyi ve erdemli olanın ne olduğunu aramak değil onu yaşamaktır. Rousseau cumhuriyetçi modelin öğelerini Toplum Sözleşmesi başlıklı eserinde ortaya koyar. İlk olarak ön şartlar denilebilecek yapısal ortamın hazırlanması gerekir. Ekonomik sistem, bireylerin kabaca eşit gelir elde edebilecekleri şekilde sade ve gelişmemiş olmalıdır. Tipik örnek ticareti yasaklayan Sparta'dır. Gelir farklılıkları zamanla statü farklılıklarına ve iktidarın belirli grupların elinde tekelleşmesine yol açacağı için ticaret engellenmelidir. Siyasal sistem temsili değil doğrudan katılımcı olmalıdır. Yasayı yapan egemendir ve egemenlik halka aittir. Yasama yetkisi yoksa özgürlük de yoktur. Bir başkasının yaptığı yasaya itaat özgürlüğe aykırıdır. Bu nedenle Rousseau, yasama yetkisinin yurttaşlara ait olduğunu söyler. Ya-

samanın fonksiyonu, bireysel ve grup kaynaklı özel çıkarları aşarak ortak iyiye ulaşmaktır. Kişisel ve grup çıkarlarının çatıştığı ve en iyi ihtimalle pazarlık usulüyle uzlaştığı liberalizmin aksine Rousseau'nun modelinde pazarlık değil müzakere vardır. Bu süreç aynı zamanda Rousseau'nun en tartışmalı kavramı olan genel irade'nin ortaya konması demektir. Yasama süreci genel iradenin tezahür ettiği ve dolayısıyla ortak iyinin gerçekleştiği bir süreçtir. Müzakere yolu ile ulaşılan genel irade, toplumu tek bir bedene/bütüne dönüştürür (Dijn, 2018: 64).

Rousseau'nun, uygun yapısal ortamda yaşayan ve cumhuriyetçi yurttaşlık eğitimine tabi tutulmuş bireylerden oluşan toplumu aynı ideale adanmış, homojen ve erdemli bir toplumdur ve böyle bir toplumun yanılmayacağı kanaatinde. Kurumsal yapıların, sosyo-ekonomik ve siyasal sistemin, homojenleşmesini temin ettiği bireylerin iradeleri ile genel irade örtüşür ve halkın sesi, hakkın sesidir. Halk, yasa yapıcı olarak genel iradesi ile ülkenin/toplumun temel yasal ve kurumsal çerçevesini ortaya koyar. Yürütme yetkisi ise yasalar çerçevesinde hareket etme kaydıyla yöneticilere devredilebilir ve özgürlüğe aykırı değildir. Yürütme yetkisini kullananlar, temel yasalara müdahale edemeyeceği gibi, genel iradenin yöneldiği ortak yarara aykırı politikalar uygulamaz. Yürütme, genel iradenin tayin ettiği çizgide kamunun menfaatine uygun şekilde yönetmek zorundadır. Rousseau, siyasal iktidarın/yürütme gücünün tahakküm için kullanılmasını engellemek için yürütmeyi tümüyle genel iradeye tabi kılmıştır. Bu nedenle Rousseau'da temel yasal ve kurumsal yapıyla sınırlı ve kamu menfaatine hizmet etmekle yükümlü bir yürütme anlayışı vardır. Yürütme gücünü kullananlar, toplumun bir parçası olmaları hasebiyle genel iradeyi takip ederek kamu menfaatine hizmet ettiklerinde kendilerine de hizmet etmiş olurlar.

3. Popülizm

Popülist siyasal partiler ve siyaset yaklaşımı günümüze özgü değildir.

Popülist siyasal hareketler ve partiler 1850'lerden itibaren ortaya çıkmış, zamanla etkinliğini yitirmiş fakat günümüzde tekrar yükselmiştir. Popülist hareketlerin ilk örneklerinden ABD'deki bazı Protestan gruplar, istihdam kaygısıyla Katoliklere karşı örgütlenmişlerdir. 1880'lerde tarımsal üretimde ve fiyatlardaki düşüş Amerika'nın orta ve güney bölgelerinde "Farmers' Alliances" ismiyle popülist bir hareketin gelişmesine yol açmıştır. Bu hareket daha sonra 1892'de "Popülist/Halk Partisi" olarak örgütlenmiştir (Duignan, 2020). Rusya'da narodnikler olarak bilinen ve Rusya'nın kurtuluşunu batılılaşmada değil Rus halkına ve Rus ruhuna müracaatta gören popülist hareket 1870'lerde gelişmiştir (Pedler, 1927). Latin Amerika ülkelerinde 1930-60 arası ekonomik sorunlara tepki olarak popülizm etkisini göstermiştir. 1960-90 arası etkisini yitiren popülizm 1990'lardan itibaren Latin Amerika'da tekrar yükselişe geçmiştir. Avrupa ülkelerinde popülizm 1990'lardan itibaren Müslüman, göçmen ve mülteci karşıtlığı olarak gelişmiş ve sadece toplumsal düzeyde değil partileşme düzeyinde de etkinliğe kavuşmuştur.

Popülizm, standart bir siyasal muhteva ya da ideolojiye sahip değildir. "İnce ideoloji" olarak tanımlanan popülizm, hem sağ hem de sol siyasal hareketlerde rahatlıkla ortaya çıkabilmektedir (Mudde, 2004: 544). Bu nedenle popülist hareketlerin muhtevaları ve savundukları görüşler ülkeden ülkeye büyük farklılıklar gösterir. Genellikle ülkenin karşılaştığı yaygın problemlerden sorumlu tutulan ve günah keçisi haline getirilen belirli gruplara ya da politikalara karşı gelişir. Yakın dönem Latin Amerikan popülizmi ekonomik sorunlardan uluslararası sermayeyi sorumlu tuttuğu için liberal ekonomik politikalara karşıdır. Günümüz Batı toplumlarında, Müslüman, yabancı ve göçmen karşıtlığı hem sağ hem de sol popülizmde yer bulur ve her iki popülizm ekonomik sorunlardan bu grupları sorumlu görürken daha ileri düzeyde Batılı kimliklerine ve medeniyetlerine tehdit olarak algırlar (Munro, 2020). Şartlara ya da karşılaşılan problemler bağlı olarak sosyalist ya da işçi partileri, Yahudiler, büyük sanayiciler, finansal şirketler, uluslararası kuru-

luşlar ve uluslararası sermaye rahatlıkla popülizmin hedefleri arasına girebilir.

Teorik açıdan ise popülizm tartışmalı bir konudur. Popülizmi, “ideoloji, hareket ve sendrom” olarak değerlendiren yaklaşımlar olduğu gibi yasal ve kurumsal sınırlamalardan rahatsız olan siyasi liderlerin bu sınırlamaları aşmak için kullandığı bir siyasi strateji ve siyaset yapma tarzı olarak gören yaklaşımlar da vardır (Mudde ve Kaltwasser, 2017: 2, 4). Bütün muğlaklığına ya da farklı şeylere işaret etmesine rağmen popülizmin genel olarak üzerinde uzlaşılan öğeleri de mevcuttur. Bu öğeler birbirini gerektirecek şekilde irtibatlı bir bütün teşkil eder. Birincisi, popülizm, elit-halk çatışmasını esas alır. Popülizme göre egemenliğin aslî sahibi halktır ve siyasetin halka hizmet etmesi gerekir, fakat her türden iktidarı -siyasi, ekonomik, kültürel ve entelektüel-kontrol eden elitler halkı geri plana atıp kendi özel menfaatlerinin peşine düşmüşlerdir. Siyaset, egemenliğin sahibi halkın genel iradesinin tezahürü ve kamu yararının hizmetçisi olması gerekirken, “bozulmuş elitler” tarafından kontrol edilen ve halkın aleyhine kullanılan bir güce dönüşmüştür. İkincisi, popülizme göre, bozulmuş elitlerin aksine, halk/ulus ahlaki safiyetini koruduğu için doğrunun, iyinin, hikmetin ve irfanın kaynağıdır. Halk, kutsal ve ulusal değerlerin taşıyıcısı ve koruyucu moral bir varlıktır. Bu nedenle, siyasete yön veren ilkeler ve hedefler, halkın irfanından devşirilmelidir. Toplumsal politikaların belirlenmesinde elitler değil halk söz sahibi olmalıdır (Mudde, 2004: 543). Üçüncüsü, popülizm homojen bir toplum/halk tasavvur eder ve bu halka özgü “ortak bir iyi” olduğunu ileri sürer. Homojen toplum anlayışı hem siyasi hem de ahlaki çoğulculuğu toplumsal bütünlüğe ve ulusal birliğe zararlı görür. Halk, kenetlenmiş biçimde yüce hedeflere doğru ilerleyebilecek moral bir varlıktır, çoğulculuk ise onu parçalar. Bu nedenle popülistler, siyasi faaliyeti farklı olmakla birlikte meşru görüşlerin/partilerin bir yarışı olarak değil ahlaki olanla şer olan arasında hayati bir mücadele olarak görürler ve muhaliflerini “halk düşmanı” diye damgalarlar. Dolayısıyla, popülizm her ne kadar homojen

ve bütüncül bir ulus ya da halk tasavvuruna sahip olsa da, bu tasavvur toplumun tüm kesimlerini kapsamaz (Müller, 2016: 2). Ortak iyiye katılmayanlar- “ahlaken tefessüh etmiş elitler” ve muhalifler- halkın bir parçası olmak bir yana onun varlığına ve değerlerine zararlı gruplardır. Dördüncüsü, genel iradenin tezahüründe siyasal liderin rolüdür. Siyasal lider “genel iradenin ne olduğunu/istediğini bilecek kadar aydınlanmıştır” (Mudde ve Kaltwasser, 2017: 16). Halkı sadece lider temsil edebilir ve bu temsil “empirik değil, devamlı surette ve açıkça ahlakidir” (Müller, 2016: 26-31). Örneğin, Fransız Devrimi sonrasında Robespierre” Jakobenlerin halkın iradesinin tecessüm etmiş hali olduğunu” ileri sürmüştür (Crick, 2005: 627). Bu bağlamda, genel iradenin tercümanı konumunda olan lider doğrudan halktan aldığı yetkiyle hareket ettiği için olabildiğince az sınırlamaya muhatap olmalıdır. Mümkün olduğunca halk ile lider arasındaki kurumlar ve gruplar ortadan kaldırılmalı, lider doğrudan halkın tercümanı olmalıdır (Müller, 2016: 30). Bu bağlamda, liberal temsili demokrasi anlayışına karşı doğrudan demokrasi teşvik edilir. Parlamentonun sınırlamalarından kaçınmak için referandum ve halkoylaması tercih edilir.

Popülizmin siyaset yapma tarzı; iyinin kötüye, hayırlı olanın şerre karşı bir tür ölüm kalım savaşı biçimine bürünür (Canovan, 1999: 6; Müller, 2016: 36). Tehdit hayatidir, dolayısıyla tavizsiz mücadele gerekir ve saflar karıştırılmamalıdır. İçinde yaşanan şartlar, ülkenin ya da toplumun varlığının tehdit altında olduğu bir dönem olduğu için, standart usuller, yasal sınırlar ve temel hak ve özgürlükler gibi olağan dönemde devlet gücünü kısıtlayan tedbirler dikkate alınmak zorunda değildir. Örneğin, Avrupa popülizmine göre Hristiyan Batı medeniyeti İslam tehdidi altındadır. Müslümanların batı ülkelerindeki varlığı masum bir iş ya da eğitim arayışın neticesi değildir. Popülistlere göre, bu süreç engellenmezse uzun vadede Batı medeniyetini içeriden tehdit eden yabancı bir unsur bir ur gibi büyüyecektir. Dolayısıyla Müslümanların Batıdaki varlığı standart anayasal sınırlar içerisinde ele alınmamalıdır. Ülke/toplum ve medeniyete yönelik tehdit algısının şiddetli

oluşu popülizmin siyasal üslubunu ve çözüm anlayışını karakterize eder. Bu mücadele hayati olduğu için ya hep ya hiç mücadelesidir ve siyasal üslup sert, dışlayıcı ve yok etmeye yöneliktir.

4. Rousseau Popülist mi?

Rousseau'nun popülizmin kaynaklarından olduğu iddiası, genel irade ve egemenlik, doğrudan katılım, ortak iyi/erdem anlayışı ve homojen halk ilkelerine dayandırılır. Bu kısımda her bir ilkenin popülizme destek olmak bir tarafa aslında bir popülizm eleştirisi olarak değerlendirilmesi gerektiği ileri sürülmektedir.

İlk olarak, popülistlere göre, egemenliğin sahibi halktır ve halkın genel iradesi seçimler aracılığıyla tezahür eder. Seçim süreciyle genel irade popülist liderin şahsında temsil imkânı bulur ve iktidarı kazanan lider genel irade adına yönetir (Mudde ve Kaltwasser, 2017: 6, 9). Popülist anlayış, egemenliğin halka ait olduğu ve yönetimin genel iradeye dayanması gerektiği düşüncesinde Rousseau'ya benzerlik göstermekle birlikte ikisi arasında şekilsel ve muhteva açısından olmak üzere mahiyet farkı vardır: Şekilsel açıdan popülizm, Rousseau'nun aksine, genel iradenin sadece yürütme yetkisini devrettiğini kabul etmez. Popülist liderler için seçimle elde edilen iktidar hem yasama hem de yürütme yetkisini kapsar. Rousseau'da ise genel iradenin sahibi halk, temel yasal düzenlemeleri ve kurumsal yapıları doğrudan kendisi belirler ve bu sınırlar içerisinde sadece yürütme yetkisini yöneticilere devreder. Temel yasal ve kurumsal yapıların değiştirilmesi yürütme gücüne değil halka aittir. Rousseau'nun temsili demokrasiye temel itirazı budur. Yasama yetkisinin devredilmesi, halkın genel iradesinden vazgeçmesi ve özgürlüğünü kaybetmesi anlamına gelir. Rousseau'ya göre özgürlük, kişinin bizzat yapım sürecine katıldığı yasalara itaat etmesi demektir. Her ne zaman halk yasama yetkisini devrederse özgürlüğünden vazgeçmiş olur. Dolayısıyla popülizmin açık çek gibi gördüğü referandum, halkoylaması ya da genel seçimler Rousseau için yasama

yetkisini hiçbir surette kapsamaz. Rejim türü ne olursa olsun, yasama yetkisi halkta değilse, halkın özgürlüğü yasama yetkisini fiilen kullananlar tarafından gasp edilmiştir (Scott, 2005: 138, 139; Dijn, 2018: 64). Muhteva açısından ise popülizme göre lider genel iradenin ne istediğini doğrudan bilir ya da genel iradeye tercüman olur. Bu varsayım göre, liderin iradesi genel iradeyle özdeştir (Müller, 2016: 28). Bu nedenle, popülizmin genel irade anlayışı daha ziyade mistik bir mahiyete sahiptir. Lider halkın ruhunu okur, özüne vakıftır, tarihsel olarak nereye yönelmesi gerektiğini bilir. Bu durum, popülizmin elitleri eleştirip halka müracaat edilmesini talep etmesine rağmen, aslında halka müracaatının sembolik/mistik bir karaktere sahip olduğunu gösterir ve Rousseau'nun teorisine aykırıdır. Rousseau'da genel irade her zaman bizzat halk tarafından ortaya konulur. Genel irade, liderin de bir mensubu olduğu halkın müzakeresi sonucu ortaya çıkar. Lider dâhil siyasal yöneticiler bu çerçevede yürütmeyi kullanır. Müzakere süreci ile genel iradenin ne olduğunun ortaya konması özellikle önemlidir, çünkü özgür olabilmenin şartıdır. Rousseau açısından, liderin kişisel iradesini halkın genel iradesi yerine koyan popülizmin, genel iradeyi tespit imkânı yoktur, çünkü genel irade kolektif iradenin ürünüdür. Liderin iradesi kolektif değil kişiseldir. İki ayrı varlık ve iki ayrı irade söz konusudur.

İkincisi, Müller'in ifade ettiği gibi Rousseau'da halkın doğrudan katılımı seçimden seçime sınırlanmamıştır. Yasama faaliyetleri halkın uhdesinde olduğu için, katılım süreklilik arz eder. Yasama alanına giren, dolayısıyla genel iradenin tespitini gerektiren konular ne zaman gündeme gelirse, halkın müzakere sürecini başlatması gerekir. Popülizmde ise seçimle gelen lider tüm yetkiye sahip olur. Bir kez lider seçildikten sonra halkın katılımı sona erer. Rousseau açısından daha da kabul edilemez olan zımnî popülist yaklaşım şudur: Popülizmde halkın katılımı fiilen değil daha ziyade sembolik düzeyde algılanır. Popülizmde liderle halk arasındaki bağ, empirik düzeyde standart anlamda katılımdan ziyade sembolik anlamda moral bir varlık olarak halkın ta-

rihsel/ilahi misyona sahip liderini bulması olarak algılanır. Halkın katılımı bir anlamda ideolojik ya da metafizik düzlemde verilir. Halkın Rousseau'nun zorunlu gördüğü türden düzenli katılımı bir tarafa, standart seçimler bile popülizmin halk ile lider arasında kurduğu bu tür mistik algıda çok da lüzumlu değildir. İktidarda olması gereken lider zaten iktidardadır. Görevi kutsaldır. Bu kutsal misyonun icrasında esas olan halkın liderin etrafında kenetlenmesidir. Popülizm nihai aşamada halkın katılımını neredeyse lüzumsuz hale getirir. Katılım mistik/metafizik/ideolojik düzeyde verilir (2016: 26-27).

Üçüncüsü, popülizm ve Rousseau'da homojen halk benzerliğidir. Popülizm söylem düzeyinde yekpare bir halktan bahseder. Bu halk, tarihi moral bir varlıktır. Kendine özgü bir kimliği, kültürü ve ait olduğu bir medeniyeti vardır. Bu kimliğin/medeniyetin ve daha alt düzeyde olmakla birlikte toplumun ekonomik refah gibi güncel menfaatlerinin korunması ve geleceğe taşınması siyasetin ve toplumun en önemli görevidir. Bu çerçevede siyasal ve ahlaki çoğulculuğa yer yoktur. Homojen halkın değerleri ve menfaatleri birlik ve bütünlük halinde olmayı gerektirir. Ahlaki çoğulculuk homojen halkın hayat tarzını tehdit ederken siyasal çoğulculuk halkın birlik ve bütünlüğünü tehdit eder. Bu nedenle liderin anlayışına uymayan toplumsal gruplar halk düşmanı olarak görülür. Popülizmin homojen halk görüşü halka popülist liderler tarafından empoze edilen kurgusal bir olgudur. Günümüz toplumlarında gerek geçmişte yaşanan ihtilaflar, gerekse çok kültürlülük, küreselleşme ve sosyal sınıflar gibi olgular ve süreçler nedeniyle toplumlar hem ahlaki hem de siyasi çoğulculuğa sahiptirler. İşçi sınıfı ile sermaye sınıfının menfaatlerinin çatışması kaçınılmaz olduğu gibi tarihsel olaylardan miras alınmış etnik, dini ve kültürel nitelikte birçok ihtilaflar vardır. Örneğin, Amerika'da siyahilerin kölelik geçmişi ve maruz kaldıkları adaletsizlik günümüz Amerikan toplumunun yüz yüze kaldığı bir problemdir. Tarihte yaşanan ihtilafları ve onlardan günümüze gelen etkileri yok sayarak değerleri ve menfaatleri bir ve bütünlük içinde yekpare bir Amerikan toplumu olduğunu ileri sürmek mümkün

değildir. Popülizmin aksine, Rousseau'da homojen toplum görüşü, kurgusal bir iddianın değil özel bir sosyo-ekonomik ve siyasal düzenlemenin ürünüdür. Rousseau, özgür ve eşitlikçi bir toplumun ancak özel bir kurumsal ve kültürel ortamda mümkün olduğunu ileri sürer. Buna göre, ekonomik açıdan her ailenin kabaca kendine yetecek düzeyde mülkiyete ve gelire sahip olacağı ve gelir eşitsizliğinin engelleneyeceği bir ekonomik düzen; her yetişkin bireyin doğrudan yasama faaliyetine katılabileceği boyutta küçük bir siyasal toplum; bilimlerin, sanatın, sanayinin ve bunlara bağlı olarak kültürel çeşitliliğin olmadığı bir toplumsal-kültürel ortam ve dini çeşitliliği önlemek adına yurttaşlık bilincini teşvik eden sivil bir din olmak zorundadır (1986: 142-155). Bu model, modern şartlarda nostaljik ya da ütopyik olarak eleştirilebilir fakat açıkça homojen bir toplumun maddi ön-şartlarını ortaya koyma meziyetine sahiptir. Rousseau'nun aksine popülistler, her türden çeşitliliğin ve eşitsizliğin olduğu ortamda muhtevasının tam olarak ne olduğu neredeyse hiçbir zaman açıklanmayan kurgusal bir toplum algısına sahiptir. Rousseau açısından modern toplum daha işin başında erdemli ve özgür olma şansını yitirmiştir. Sosyal sınıfların, siyasal ve ahlaki çoğulculuğun, çok kültürlülüğün ve küreselleşmenin mevcut olduğu bir ortamda toplumun ortak menfaatlerinden ve değerlerinden, en azından Rousseau'nun düşündüğü anlamda bahsedilemez.

Dördüncüsü, Rousseau'nun ve popülizmin erdem ve ortak iyi anlayışlarındaki farklılıktır. Popülizmin siyasete yön verecek ilkelerin ve değerlerin kaynağı olarak gördüğü toplum yukarıda görüldüğü üzere kurgusal bir toplumdur. Bir toplumda ortak değerlerin ve hayat tarzının olması için gereken kültürel, ekonomik, sosyal ve dini homojenlik günümüz toplumlarında fiilen olmayan fakat popülist liderin söyleminde varsayılan bir olgudur. Rousseau'da ise ortak iyi kavramı, onun toplum modelinin maddi şartlarının üretebileceği bir şeydir. Ortak iyi, ortak erdemlere dayanır; ortak erdemler ise homojen bir toplum gerektirir. Rousseau ortak iyiyi mümkün kılacak homojen toplumun şartlarını, yukarıda açıklandığı üzere, net biçimde ortaya koymuştur. Belir-

lediği kurumsal yapılanmanın üreteceği homojen toplumun ortak değerlere sahip olabileceğini düşünür. Rousseau'ya göre, toplum tasarlanan özel kurumsal ve kültürel şartlar nedeniyle homojen olacağı için genel irade tüm toplumun menfaatini içerir. Onun teorisi birbirini gerektiren ya da tamamlayan unsurların tutarlı bir bileşiminden oluşur. Popülizmde ise böyle bir çaba ve tutarlılık yoktur. Toplumsal çeşitliliği ve ayrışmayı, dolayısıyla farklı değerleri ve hayat tarzlarını olabildiğince teşvik eden modern toplumlarda ortaya çıkan popülizm, Rousseau açısından, maddi temeli olmayan bir iddia ile karşımıza çıkar. Homojen toplumun varlığına sıkıca bağlı olan ortak iyi kavramı, ancak belirli maddi şartların ve kurumsal düzenlemelerin üretebileceği bir şeydir. Fakat popülizm, ortak değer ve kimlik iddiasının altını oyan farklılık gerçeği ile karşılaşınca inkâr ve dışlama yolunu seçer. Örneğin, Trump'ın “Biz Amerikayız.” sözü kendini destekleyenlerin gerçek Amerikan toplumunu teşkil ettiğini kendisine destek vermeyenlerin ise aslında Amerikan varlığına tehdit olduğunu ima eden hem inkâr hem de dışlama söyleminin tipik bir örneğidir.

5. Sonuç

Rousseau ile popülizm arasındaki benzerlik yakından incelendiğinde tam bir zıtlığa dönüşür. Her şeyden önce Rousseau'nun ve günümüz popülizminin bağlamları farklıdır. Rousseau, modern toplumun özgürlük ve eşitlik üreteceğini düşünmez. Tam tersine modern toplumun tüm unsurları özgürlüğün kaybına katkıda bulunur. Bu nedenle de nostaljik ve ütöpik olarak eleştirilen ve modern toplumun tümüyle reddi sayılabilecek bir model önerir. Bu modelde büyük kurtarıcılara, halkın genel iradesine tercüman olan ya da ruhunu temsil eden karizmatik liderlere ve tarihi misyon/ilahi görev gibi metafizik kavramlara yer yoktur. Halk aktif bir varlıktır ve kendi iradesinin ürünü olan yasalara itaat eder. Ortak iyinin muhtevası popülizmde ülkeden ülkeye değişir, Rousseau'da evrenseldir. Rousseau'nun modeli ideal bir toplum tasarlar ve tüm insanlık için geçerlidir. Toplumdan topluma değişmez.

Rousseau'nun ortak iyisi tümüyle toplumun kurumsal, sosyo-ekonomik ve siyasal yapılanması ile teminat altına alınmıştır. Yurttaşlık gereklerine uygun sivil din, popülizmin aksine metafizik/mistik bir dünyaya değil seküler bir topluma yol verir. Bu toplum, kendisini özel bir öteki ya da düşmanla tanımlamaz. Özgürlüğe sahip olabilmesi için kendine yönelmesi, yapısal şartlarını ayarlaması ve kendi çizdiği sınırlar içerisinde yaşaması yeterlidir. Rousseau'nun özgür, eşit ve adil toplum formülü tüm insanlık için tasarlanmıştır.

Rousseau and Populism

Abstract: J. J. Rousseau has been a subject of a discussion recently in the context of rising populism in many countries. According to some scholars, Rousseau's concepts of sovereignty, general will, homogenous society, and common good are populist in essence. This study argues that, although these concepts could be exploited by populism to justify its own agenda, Rousseau's theory cannot be seen as a source of populism at all. Contrary to the claims of populism, Rousseau's theory could be seen as a critique of populism if we take his ultimate aim of establishing a free and just society. His theory discards any type of exploitation stemming from the differences of knowledge, income, social position or power among individuals as moral corruption. If we analyze contents of his basic concepts such as general will, sovereignty, common good, and homogenous society closely, we could see that any type of populism is a version of moral corruption from the standpoint of Rousseau's political theory.

Key Words: Rousseau, Populism, General Will, Common Good.

Kaynaklar

- Bertram**, Christopher (2020), “Jean Jacques Rousseau”, **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, in (ed.) Edward N. Zalta, <https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/rousseau/> Erişim tarihi: 15.09.2020.
- Billing**, Andrew. (2013), “Political Anthropology and its Animal Other in Rousseau's ‘Discours sur l'inégalité’”, **French Forum**, 38(1/2): 1-17.
- Canovan**, Margaret (1999), “Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy”, **Political Studies**, XLVII: 2-16.
- Conniff**, J. (1975), “On the Obsolescence of the General Will: Rousseau, Madison, and the Evolution of Republican Political Thought”, **The Western Political Quarterly**, 28(1): 32-58.
- Crick**, Sir Bernard (2005), “Populism, politics and democracy”, **Democratisation**, 12(5): 625-632.
- Dijn**, Annelien de (2018), “Rousseau and Republicanism”, **Political Theory**, 46(1): 59-80.
- Duignan**, Brian (2020), “Populist Movement”, <https://www.britannica.com/event/Populist-Movement> Erişim tarihi: 15.09.2020.
- Ferrell**, Jason (2009), “Isaiah Berlin: Liberalism and pluralism in theory and practice”, **Contemporary Political Theory**, 8(3): 295-316.
- Garrard**, G. (2014), “Rousseau, Happiness and Human Nature”, **Political Studies**, 62(1): 70-82.
- Garrard**, G. (2019), “The prophet of national populism”, **UnHerd**, <https://unherd.com/2019/08/the-prophet-of-national-populism/> Erişim tarihi: 15.09.2020.
- Gerson**, Michael (2017), “Trump’s foreboding address and ominous ‘hour action’”, **Ames Tribune**, (January 27, 2017).
- Gauss**, Gerald. F. (2003), **Contemporary Theories of Liberalism: Public Reason as a Post-Enlightenment Project**, Londra: SAGE Publications.
- Horowitz**, A. (1990), “‘Laws and Customs Thrust Us Back into Infancy’: Rousseau's Historical Anthropology”, **The Review of Politics**, 52(2): 215-241.

- Jack**, Malcolm. (1978), “One State of Nature: Mandeville and Rousseau”, **Journal of the History of Ideas**, 39(1): 119-124.
- Lecerle**, J. L. (2010), ”Jean-Jacques Rousseau: Hayatı ve Eserleri”, **İnsanlar Arasında Eşitsizliğin Kaynağı**, Çeviri: Rasih N. İleri, İstanbul: Say Yayınları, ss. 13-60.
- Mudde**, Cas (2004), “The Populist Zeitgeist”, **Government and Opposition**, 39(4): 541-563.
- Mudde**, Cas ve Kaltwasser, C. R. (2017), **Populism: A Very Short Introduction**, Oxford: Oxford University Press.
- Munro**, Andre (2020), “Populism”, <https://www.britannica.com/topic/populism> Erişim tarihi: 15.09.2020.
- Müller**, Jan-Werner (2016), **What Is Populism?**, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Pedler**, Anne (1927), “Going to the People: The Russian Narodniki in 1874-5”, **The Slavonic Review**, 6(16): 130-141.
- Rosenblatt**, Helena (2009), **Rousseau and Geneva: From the First Discourse to The Social Contract, 1749–1762**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rousseau**, J. J. (1986), **Political Writings**, (Çeviri ve ed.) Frederick Watkins, Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Rousseau**, J. J. (1994), **Toplum Sözleşmesi**, Çeviri: Vedat Günyol, İstanbul: Adam Yayınları.
- Rousseau**, J. J. (2009), **Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev**, Çeviri: İsmail Yerguz, İstanbul: Say Yayınları.
- Rousseau**, J. J. (2010), **İnsanlar Arasında Eşitsizliğin Kaynağı**, Çeviri: Rasih N. İleri, İstanbul: Say Yayınları.
- Scott**, John T. (2005), “Rousseau's Anti-Agenda-Setting Agenda and Contemporary Democratic Theory”, **The American Political Science Review**, 99(1): 137-144.
- Shklar**, J. (1966), “Rousseau’s Two Models: Sparta and the Age of Gold”, **Political Science Quarterly**, 81(1):25-51.
- Uslu**, Cennet (2020), “Popülist Egemenlik Anlayışının Teorik Kökenleri: Rousseau ve Schmitt”, **DÜHFD**, 25(42):3-38.
- Zagorin**, P. (2003), “Republicanism”, **British Journal for the History of Philosophy**, 11(4): 701-714.